

УДК 100.7.165.0

КОГНІТИВНА СИТУАЦІЯ, ЗНАННЯ ТА ЙОГО ЧИННИКИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Віктор Петрушенко

*Національний університет «Львівська політехніка»
вул. С. Бандери 12, м. Львів, 79013, Україна, svoronov@polynet.lviv.ua.*

Для сучасної когнітивної ситуації характерна принципова зміна у співвідношенні рефлексивного й нерефлексивного в її змісті: нерефлексивне щораз більше постає джерелом змістового оновлення знання. При цьому особливу роль у конструктивній діяльності свідомості набувають варіативна інтерпретація та експерименти з віртуальною реальністю.

Ключові слова: епістемологія, когнітивна ситуація, знання, рефлексивна та нерефлексивна свідомість.

Особливості становища людини у світі, її власні екзистенціальні характеристики, спосіб її буття та організації життєдіяльності зумовлюють те, що ставлення людини до буття (і, відповідно, до будь-чого конкретного) має принципову двовекторну спрямованість: назовні (на буття, предмети і явища дійсності) та всередину (на себе саму, на свої інтелектуальні засоби й властивості) [1, с. 160–163]. «Там, де двоє, там і третій» – ця двовекторність майже автоматично породжує проблему поєднання обох спрямувань людини та її інтелекту, а також певне сперечання означених складників інтелектуального ставлення людини. Звідси – відомий усім своєрідний маятникоподібний характер історичного процесування цього ставлення: у певні періоди суспільного розвитку найпершого значення можуть набувати зовнішні зацікавлення (і тоді людям здається, що дане їм у сприйнятті є найважливішим і найціннішим), в інші періоди – внутрішні (тоді інтерес до з'ясування механізмів інтелектуальної діяльності переважає), а інколи найпершого значення набувають розробки та вдосконалення засобів і способів узгодження зовнішнього й внутрішнього (це періоди найбільших методологічних та інструментальних зацікавлень). У великих історичних епохах у розвитку цивілізаційних процесів можна, з певними припущеннями, побачити переважання тих чи інших спрямувань філософської рефлексії; згідно з Р. Рорті, пізнавальна рефлексія європейської філософії розвивається від метафізичного (або онтологічного) романтизму через критицизм до епістемологізму [див. 2]. Останній починає домінувати в європейській філософській думці з другої половини ХІХ ст. Для філософії ХХ ст., як відомо, характерний яскраво виявлений плюралізм у підходах як до парадигм філософування, так і до вирішення важливих філософських проблем [3, с. 11; 15–17]. Тому можна стверджувати, що сьогодні в полі зору філософської рефлексії перебувають усі названі складові свідомого ставлення людини до дійсності: зали-

шаються актуальними фізикалістські та натуралістично налаштовані течії, мають авторитет і поширення методологічні дослідження, досить актуальними є всілякі спроби проникнути в підвалини інтелектуальної діяльності, засади свідомості та людської ментальності загалом. Дослідження в усіх цих напрямках пов'язані з певним інтелектуальним напруженням, тому що всі сучасні духовні процеси супроводжуються перманентною кризовою ситуацією: у науці, мистецтві, релігійних пошуках відчутним є брак свіжих, нетривіальних ідей, які могли б надати сучасній інтелектуалістиці нових творчих імпульсів. Особливістю сучасного переживання такої кризової ситуації є те, що вона заторкує самі підвалини духовності: усі відчувають, що способи використання потенціалу похідних, маргінальних полів людської інтелектуальності вичерпано, що потребують прояснень і засвоєнь самі джерела духовності [4]. Тому з'являються численні праці з езотерики, спроби синтезувати науку з релігійними прозріннями та мистецькими інтуїціями, підвищується інтерес до первинних форм людської інтелектуальності. Сучасна філософія зобов'язана тримати в полі зору всі провідні напрями духовної діяльності задля того, щоб помічати, виокремлювати, оцінювати й використовувати всі найменші прориви до нових обріїв свідомості й пізнання: «Філософія роз'яснює та порівнює способи розуміння світу в різних інтелектуальних дисциплінах, і... це веде до роз'яснення та порівняння різних форм життя» [5, с. 78]. Отже, сучасна когнітивна ситуація – це ситуація, для якої характерні: а) симптоми евристичної та методологічної кризи; б) підвищений інтерес до пошуків первинних джерел людської інтелектуальності; в) поліфонічні й плюралістичні методологічні й ідейні спрямування, різнопланові пошуки проривів до нових сфер когнітивної діяльності; г) актуалізація когнітивної значущості всіх найрізноманітніших дослідницьких винаходів у різних сферах пізнання.

Такі особливості сучасної когнітивної ситуації зумовлені суттєвим зсувом у змісті та спрямуванні знання й пізнання, які відбулися за останні два століття. Класична епістемологічна парадигма європейської філософії, яка сформувалася в давньогрецькій філософії, передбачала певне сперечання рефлексивного й нереклексивного (або й позарефлексивного): таке сперечання вважали виправданим з обох боків. Рефлексивне, якому були притаманні впорядкованість, відкритість (неприхованість), внутрішня гомогенність, запліднювалося нереклексивним, яке, відповідно, розглядали як хаотичне, темне, приховане та множинне (складне). Давньогрецьке сприйняття дійсності передбачало певну двополюсність останньої, а завдання пізнання полягало не так у прагненні розчинити нереклексивне в рефлексивному, як у тому, щоб їх між собою узгодити. Недаремно в міркуваннях корифеїв давньогрецької думки – Платона й Арістотеля – йшлося про наявність серед початків буття того, що пов'язане з розумом і логосом, а також того, що протистоїть логосу. Згідно з Арістотелем, знання є всезагальною мірою всіх речей, тобто воно здатне включати до свого змісту дещо позакогнітивне, однак приводити останнє у співмірність як зі собою, так і з будь-чим реально суцільним [6, с. 255]. Аналогічним є розуміння знання й ролі пізнавальної рефлексії у філософських напрямках пізньої античної філософії [7, с. 44–45]. У наступну історичну епоху – епо-

ху тотального панування християнського, релігійного світосприйняття позарефлексивне не зникло, однак його тепер окреслювали як таке, яке можна звести до інтелектуального або духовного: світ створює Бог як всесвітній єдиний розум, а тому все у світі так чи інакше пронизано розумністю. Щоправда, ця розумність ніколи не підвладна цілковито людському інтелектові як обмеженому та частковому [7, с. 56–57], але в аспекті пізнання перед людиною відкривалася нескінченна перспектива поступового вичерпування того раціонального змісту, який заклад у світ його Творець [8, с. 226–229]. У середньовіччі до розуміння дійсності привнесено ще один принципово важливий момент: дійсність редукували не просто до божественного розуму, а до такого розуму, який фактично збігався з дією: в епоху розквіту схоластики незаперечною вважали тезу про те, що для Бога немає відмінності між мисленням та дією, між сутністю та існуванням [9, с. 53–55]. Уже тут ми стикаємося з тим, що в подальшій філософії набуло характеристик трансцендентального ідеалізму: система дій єдиного вищого розуму (або інтелекту) є своєрідним каркасом дійсності, а також вихідною умовою долучення людського інтелекту до того змісту, який наявний у дійсності. Саме наявність такого каркасу була, наприклад, для Ф. Шеллінга, передумовою можливості перевести характеристики дійсності в характеристики нашого інтелекту [10, с. 232]. Два означені моменти – пронизаність світу інтелектуальністю й розумовою дією – стали наріжними каменями новоєвропейської науки. Можна стверджувати, що безумовною заслугою середньовічної філософії загалом та схоластики зокрема є створення такої картини світу, у якій всю світобудову подано як єдину систему взаємодіючих сил, актів. Тільки таке бачення дійсності давало змогу зробити перехід від квалітативної фізики Арістотеля до експериментальної фізики пізнього Відродження та Нового часу [11, с. 191–192]. У цьому сенсі можна вважати до певної міри виправданою позицію, згідно з якою новоєвропейський активізм ґрунтується на середньовічному баченні дійсності як такої, яку можна редукувати до дії. Звідси – заклики випробовувати чуттєву дійсність на цільову дію, заклики, реалізовані алхімією, аскезою, систематикою схоластичних сум. Ці гасла посилювало ренесансове прагнення розглядати людину як співтворця світу і навіть як таку, що може змагатися з Богом (знаменитий “фаустівський дух” європейства). Епоха Нового часу лише універсалізувала та розвинула такі прагнення. Загалом класична епістемологічна парадигма передбачала, що всю (або будь-яку) дійсність можна перевести в знання; виключенням тут було тільки абсолютне єство (хоча в католицькому богослов’ї була теза про те, що людина може пізнати сутність Бога). Свого апофеозу таке бачення сутності інтелектуального ставлення людини до дійсності сягнуло в німецькій класичній філософії, особливо – у філософських твердженнях І. Г. Фіхте та Г. Гегеля. Ситуація досить різко змінилася після запровадження вихідних тез некласичної філософії: А. Шопенгауер досить рішуче почав наголошувати на тому, що не лише в людині, а й у світі загалом першість належить принципово нераціональним чинникам, а розум аж ніяк не завжди відіграє позитивну роль у людському життєвому влаштуванні. Такі положення відстоювали не лише С. Кіркегор та Ф. Ніцше, а й марксистки (з їхнім прагненням

цілковито узалежнити людській інтелект від матеріальних процесів) та позитивісти (намагаючись обмежити завдання розуму реєстрацією того, що надано людині у вигляді фізичних подій та сутностей). Суттєвим доповненням до наведених тез є фрейдистські дослідження будови людської психіки та переконливе доведення того, що в роботу нашої свідомості досить прямо й безцеремонно втручаються несвідомі чинники психіки, які за потужністю та обсягом значно перевершують те, що називають «бадьорою» (або контрольованою) свідомістю. Після всіх таких експериментів та доведень, що лавиноподібно нарощувалися в європейських дослідженнях свідомості й когнітивних процесів, стало цілком зрозуміло, що не можна ігнорувати, не брати до уваги все те, що становить «темний», «непрозорий», «нічний» бік людських інтелектуальних процесів. Однак стало сакраментальне запитання: як, яким чином його можна засвоювати, включати до когнітивних процесів, нарешті – просто враховувати, адже його неможливо адекватно виразити в тих формах, які з часів давньогрецької філософії називають «логосом». Умовно картину когнітивної ситуації та її змін можна подати через таку аналогію. У класичному варіанті людина найкомфортніше почувалася, перебуваючи на невеликій онтологічній території, освітленій прозорою рефлексією. З усіх боків цю територію оточувала темрява, однак її не сприймали всерйоз або вважали такою, що може потрапити під освітлення рефлексії і також стати прозорою. Окрім того, саму цю умовну темряву розглядали як таку, що якісно не змінює території, на якій перебуває людина, а лише тимчасово утримує її поза полем зору. Межа XIX–XX століть змінила це співвідношення: темрява тепер поставала як дещо принципово неосвітлюване, однак таке, що впливає на світло та детермінує його найперші й найважливіші конфігурації. Але при цьому актуальною залишалася така аксіома: реально знати ми можемо лише те, що освітлене або хоча б увійшло в контакт зі світлом, тому про темряву та її властивості ми дізнаємося через світло рефлексії і настільки, наскільки можемо сприйняти її як чинник або межі останньої. Іншими словами, уся діяльність людського інтелекту реально базується на здатності рефлексії пронизувати себе саму без залишку й виявлятися при цьому адекватно.

Сучасна когнітивна ситуація виглядає дещо інакше: тепер не освітлена територія постає найпершою та привабливою, а навпаки – те, що занурено в темряву. Там перебувають первинні енергетичні й змістові джерела продуктивної діяльності свідомості. «Бадьора» свідомість і «нічна» помінялися місцями: не нічна свідомість забарвлює світлоносну рефлексію, а остання виконує роль заповнення певних проміжків у темному задля того, щоб дати змогу виявитися конфігураціям темної. Умовно кажучи, сучасний інтелект перебуває не на освітленій ділянці, а, навпаки, він уникає її, уникає світла як того, що може розчинити, знищити його власну сутність; він ховається, згідний прийняти в себе лише просіяне, послаблене світло. Саме таким чином окреслена сучасна когнітивна ситуація дає змогу зрозуміти без зайвих і не завжди виправданих емоцій сенс постмодерних експериментів у мистецтві, гуманітарних студіях та філософії: це і є ніщо інше, як «робота» на принципово іншій території, незвичній для класичного інтелекту [12, с. 45–63].

При цьому можна зрозуміти або хоча б прийняти без однозначного засудження сучасне зацікавлення прихованими аспектами людської тілесності, підвалинами статевого поділу людей, виявлених у гендерних дослідженнях, певного виду окультизмом, езотерикою, нетрадиційними релігійними культами, язичництвом тощо.

Існує давно помічена паралель між тим, як сприймає і розуміє людина засади дійсності, і тим, як вона сприймає і розуміє себе. Окреслені когнітивні явища також мають паралель у сучасних виявленнях світобудови: йдеться про так звану «інфляційну космологію» [13, с. 412–414]. Ця космологія поступово змінює так звану «Фрідманівську модель Всесвіту», згідно з якою те, що ми тепер називаємо Всесвітом або Метагалактикою, виникло у вирахований дослідниками час (приблизно – 20 млрд. років тому) внаслідок так званого «Великого вибуху»: певна первинна сутність, яку навіть важко собі уявити, оскільки це була своєрідна протоматерія без будь-яких внутрішніх визначень, вибухнула; у певні моменти з неї утворювалися фотони, лептони, інші елементарні частинки, потім – речовина (газ), а тоді все інше. Така модель Всесвіту непогано пояснювала низку спостережуваних явищ (наприклад, доплерівський ефект – зміщення смуг спектрального аналізу в бік червоної смуги), нейтральне реліктове випромінювання та ін. Однак вона мала й має низку внутрішніх суперечностей і парадоксів (парадокс «прихованої маси Всесвіту», його площинного характеру, однорідності всіх спостережуваних ділянок Всесвіту за умов відсутності та неможливості їхніх взаємодій та ін.). Інфляційна теорія подає Всесвіт зовсім інакше – як результат спонтанних флуктуацій (коливань) вакууму. Ось як описує суттєві моменти цієї моделі один з її прихильників: «Виявляється, зовсім не обов'язково вважати, що було якесь єдине начало світу, хоча це припущення стикається з деякими складнощами. Але, за словами А.Д. Лінде, у сценарії хаотичного роздування Всесвіту «особливо чітко видно, що замість трагізму народження всього світу із сингулярності [появи окремих, одиничних утворень. – В. П.], до якої нічого не існувало, та його подальшого перетворення в ніщо, ми маємо справу з нескінченним процесом взаємного перетворення фаз, у яких є малими, або, навпаки, великими, квантові флуктуації метрики»... [14, с. 26–27]. «Якщо Метавсесвіт містить хоча б одну сферу, що роздувається, він безупинно породжуватиме щоразу нові подібні сфери. Виникає гілкоподібна структура міні-всесвітів, схожа на фрак тал» [14, с. 26]. Деякі дослідники (зокрема О. М. Павленко) пророкують інфляційній теорії роль чинника нової революції в науці, революції, що «призведе до перегляду деяких ідеалів та норм пізнання (наприклад, ідеалів доведеного знання, які зводяться до внутрішньотеоретичних факторів)» [14, с. 28]. Останні положення видаються дуже важливими, оскільки, на наш погляд, збігаються з наведеними вище міркуваннями: річ у тому, що в інфляційній теорії стаціонарними можуть бути лише окремі так звані міні-всесвіти, тоді як Метавсесвіт залишається вічно собітотожним, «вічно юним», але за суттю надзвичайно нестационарним, тому й надзвичайно далеким від будь-яких визначень. Однак саме його флуктуації є єдиним джерелом появи та процесування конкретних окремих світів. Тенденції сучасної когнітивної ситуації такі, що будь-

яке конкретне когнітивне утворення може щось важити лише тоді, коли буде здатне «збуджувати флуктуації» тієї темної безодні, яку ми намацуємо сьогодні в заасадах нашого інтелекту. Частковими формами виявлення темного оточення та змістового й енергетичного джерел рефлексії є відомі феномени, уже окреслені епістемологією та наукознавством; це фонове, а також неявне знання, розповсюдження принципу доповнюваності на всі інтелектуальні процедури, виявлення в певних інтелектуальних конструкціях їхніх прихованих аксіом та ін. [15, с. 47–51]. Усі ці феномени були своєрідними островами в океані людської інтелектуальності, однак сам океан залишався поза увагою та спостереженням. Якими можуть бути шляхи та форми його виявлення й актуалізації?

Серед можливих варіантів відповіді на це запитання розглянемо два. Насамперед це варіативна інтерпретація. Відомо, що інтерпретація є однією з провідних особливостей гуманітарного знання; останнє передбачає не так обернення пізнавальних та інтелектуальних зусиль назовні, на даність, як виявлення внутрішніх можливостей, ракурсів, позицій людини щодо будь-якої даності [16]. М. Хайдеггер подав інтерпретацію в екзистенціально-онтологічному окресленні, а через праці Х.-Г. Гадамера вона органічно увійшла до арсеналу герменевтики, як одного з важливих напрямів організації сучасного культурного дискурсу. Оскільки сьогодні, і не лише в гуманітарних науках і напрямках дослідження, увагу перенесено на внутрішні когнітивні потенції людини, то варіативна інтерпретація починає поширюватися на природничі й соціальні науки; наприклад, феноменологічну політологію А. Шюца можна розглядати як спробу застосувати інтерпретацію у сфері політичних студій [17, с. 104–106].

Другою формою виявлення та використання темних засад нашого інтелекту в когнітивних процесах можна вважати щоразу ширше введення до різноманітних інтелектуальних конструкцій віртуальної реальності. Остання не має чітких нормативів для свого виявлення, а тому може надавати неозорий простір для довільного фантазування, демонстрації спонтанних рухів нашої свідомості, у яких можна задіяти інтуїцію, уяву, почуття, волю, емоції та ін. Віртуальна реальність – це не просто вигадана реальність; певною мірою вона залежить від того, що ми приймаємо як реальність фактичну та незаперечну. Однак сьогодні виявляється і зворотна залежність: ми починаємо сприймати фактичну реальність лише як можливий варіант реальності, горизонти якої залишаються відкритими. Те, що саме ми можемо побачити у фізично або фактично нам даному, значною мірою починає корелюватися з тим, що ми здатні побачити поза даним, навколо нього. Умовно кажучи, фактично дане – це лише маленька частинка якоїсь грандіозної, можливо – нескінченної траєкторії того енергетичного руху, який є основою всього та всякого сущого.

У названих формах (або шляхах) виявлення найперших, прихованих засад нашої інтелектуальності виявляються певні відомі тенденції розвитку сучасних когнітивних процесів. Насамперед ідеться про суттєве підвищення питомої ваги візуальності, імагінативного характеру сучасного когнітивного конструювання. Візуальна реальність володіє значно більшим та ширшим інформаційним потенціалом.

лом, ніж аудіо- та семантична реальність: тут до дії включено такі елементи й чинники, які перевершують індивідуальні можливості прораховування всіх аспектів представленого. Крім того, імагінація максимально зближена з формами реальності, реальними видами дії, тобто втягує до свого здійснення ширше коло екзистенціальних чинників, ніж, наприклад, семантична діяльність, яка є яскраво штучною й передбачає свідомий контроль за її реалізацією. Якщо візуальність зблизити зі свідомим прагненням доторкнутися до трансцендентного, то її можна охарактеризувати як іконічність – створення образів такої реальності, яку принципово неможливо ніяк фізично виявити.

Окрім візуальності, в інтерпретації та віртуальній реальності важлива роль може належати грі, що, як відомо, не є пустощами чи забавками, а в точнішому окресленні постає як реалізація свободи за умов існування необхідності. Тобто гра не ігнорує реальності, але й не приймає її в її імперативності. Суттєвою перевагою гри є те, що вона може відбуватися де завгодно, на, так би мовити, будь-якому матеріалі та із залученням до неї всіх екзистенціальних здібностей і властивостей людини. В аспекті тих змін, що відбуваються в сучасній когнітивній ситуації, гра щораз більше постає як згода впустити необхідність до свободи й довільності, припустити, що вона також можлива, але тільки як момент спонтанності та свободи.

Отже, дія з прихованими, темними і принципово непряно висловленими засадами, джерелами, горизонтами нашої інтелектуальності є й особливістю, і провідною тенденцією в розвитку сучасних когнітивних процесів. Ці тенденції та особливості змушують нас інакше оцінювати людину, її становище у світі, її інтелектуальність та екзистенціальне призначення.

-
1. Башляр Г. Новый рационализм. – М., 1987. – 376 с.
 2. Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск, 1997. – 320 с.
 3. Шаповалов В.Ф. Основы философии современности. К итогам XX века. – М., 1998. – 272 с.
 4. Розин В.М. Путешествие в страну непривычного знания // Знание за пределами науки. Мистицизм, герметизм, астрология, алхимия, магия в интеллектуальных традициях I – XIV вв. – М., 1996. – С. 5–18.
 5. Уинч П. Идея социальной науки и её отношение к философии. – М., 1996. – 107 с.
 6. Аристотель. Сочинения в 4-х т. – Т.1 – М., 1976. – 550 с.
 7. Светлов Р.В. Гнозис и экзегетика. – СПб, 1998. – 480 с.
 8. Неретина С.С. Верующий разум. К истории средневековой философии. – Архангельск, 1995. – 368 с.
 9. Боргош Ю. Фома Аквинский. – М., 1975. – 183 с.
 10. Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. – Т.1. – М., 1987. – 637 с.
 11. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2. Средневековье. – СПб, 1995. – 368 с.
 12. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К., 1998. – 352 с.

13. Физика космоса: Маленькая энциклопедия. – М., 1986. – 783 с.
14. Казютинский В.В. Инфляционная космология: теория и научная картина мира // Философия науки. Вып. 6. – М., 2000. – 284 с. – С. 22–30.
15. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М., 2001. – 256 с.
16. Проблемы гуманитарного познания. – Новосибирск, 1986. – 336 с.
17. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. – М., 2000. – 432 с.

COGNITIVE SITUATION, KNOWLEDGE AND ITS SOURCES: MODERN TENDENCIES

Viktor Petrushenko

Lviv Polytechnic National University, 12 Bandera Str., 79013, Lviv-13

Modern cognitive situation is characterized by principal changes in relations between reflective and nonreflective items. A nonreflective element becomes the source of contents' renovation in the sphere of knowledge. The special role in constructive activity of consciousness is given to the variants of interpretation and experiments with reality.

Key words: epistemology, cognitive situation, knowledge, reflective and nonreflective consciousness.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2001

Прийнята до друку 10. 08. 2004